

כשאת אומרת "הפרדת דת ומדינה" למה את מתכוונת?

"הפרדת דת ומדינה" בהגותם של ישעיהו ליבוביץ ויוסף אגסי

ד"ר חמי בן - נוך *

ישראל, על פי הגדרתה, היא מדינה יהודית-דמוקרטית. כלומר, לא ניתן להפריד את הדת היהודית ממדינת ישראל. מכאן השאלה מה משמעותו של הביטוי "הפרדת דת ומדינה" על רקע היהודיות של ישראל. ישעיהו ליבוביץ ויוסף אגסי תרמו הגות מקורית וחשובה בתחום: ההפרדה אינה בין יהדות למדינה אלא בין הממסד הדתי לממסד המדיני. ליבוביץ סבר כי הפרדה זו תתרום תרומה בל תשוער להישרדותו של העם היהודי. אגסי, לעומתו, ראה בהפרדה זו פתח ליצירת מדינה חילונית תקינה. הן ליבוביץ והן אגסי תמכו בהפרדת הדת מהמדינה אולם נחלקו בטעמים לכך.

ליבוביץ סבר, כי היותו של הממסד הדתי חלק מהממסד החילוני הופך את הדת למשרד ממשלתי של רשות חילונית - פונקציה של האדמיניסטרציה והביורוקרטיה הממלכתית. מצב זה הוא אנטייתזה לדת והוא מונע כינוך דתי והשפעה דתית על הציבור ועל אורח החיים. מצב זה מביא לסילוף האמת הדתית ומהווה מקור של שחיתות נפשית ואינטלקטואלית. ההפרדה תפסיק את שיעבוד הדת למדינה החילונית ותאפשר "מלחמת תרבות" - מהפכה רעיונית שתשפיע על דמותן של המדינה והחברה ובפרט על זהותו והישרדותו של העם היהודי.

אגסי סבר, כי ההפרדה היא פועל יוצא גיוני של בניית מדינת-לאום. ההפרדה היא תנאי הכרחי לחיים תקינים, שוויוניים ותרבותיים של חברה מודרנית ומתקדמת. השעם המרכזי להפרדה, שהיא המעשה הנכון וההגיוני, הוא הקושי בגיבוש זהות לאומית ישראלית. אין סתירה בקבלת ישראל כמדינת לאום חילונית תוך הכרה בעובדה כי הדת הרווחת בה היא יהודית.

א. מבוא

ב. הגותו של ישעיהו ליבוביץ

ג. הגותו של יוסף אגסי

ד. סיכום

* מרצה, מכללת שערי משפט.

לעניות דעתי, שלוש הן בעיות היסוד של מדינת ישראל: העוני המתפשט והפערים ההולכים וגדלים בין סקטורים, מהות האזרחות וחובות האזרח במדינה, ומהותה ואופייה של המדינה.¹ במאמרי זה לא אעסוק בשתי הבעיות הראשונות,² אך השלישית תעמוד במרכזו ובמסגרתה אעסוק בשאלת הפרדת הדת והמדינה: כיצד יש להבין את הביטוי "הפרדת הדת מהמדינה" על רקע היותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית?³

אניח כי אלה המשתמשים בביטוי "הפרדת דת ומדינה" אינם מתכוונים כי ישראל צריכה לחדול מלהיות מדינה יהודית. אניח עוד, כי גם אינם מתכוונים לכך שישראל לא תהיה מדינת היהודים. ישראל, בהגדרתה, היא מדינה יהודית ובחזונה - מדינת היהודים. אי אפשר באמת להפריד את ה"יהודית" מה"מדינה". לפיכך, הנחת היסוד של מאמר זה תהיה, שהפרדת הדת היהודית מהמדינה בישראל אינה אפשרית. כדי שלא לסיים את המאמר בנקודה זו, אבקש לתהות בכל זאת על קנקנו של הביטוי "הפרדת דת מהמדינה" או בניסוחו המדויק יותר - "הפרדת דת ומדינה" - כדי לבחון את משמעותו ואת כוונת המשתמשים בו.⁴

הגדרתה המשפטית של ישראל, במסגרת חקיקת היסוד החדשה,⁵ כמדינה יהודית ודמוקרטית כורכת דת ומדינה יחדיו כמצויים בבסיס קיומה של המדינה. יתר על כן, מעבר לאמור בחוק, גם מסמכי כינונה של המדינה וביטויי מנהיגיה בצירוף תחושת רוב יושביה, המבטאים כולם את האני מאמין שלה, קבעו באופן חד-משמעי כי המדינה היא יהודית כמו גם דמוקרטית. על רקע זה יש להבין אמירות של הוגים, חוקרים, מדינאים והדיוטות בדבר 'הפרדת הדת והמדינה'.⁶ מתוך הסתירה לכאורה שבין עובדת יהודיותה של המדינה, המבטאת קשר בין המדינה לבין הדת היהודית, לבין השימוש בביטוי "הפרדה", המבטא ניתוקו של קשר זה, עולה הדרישה להבין כיצד תיתכן מדינה יהודית שבה הדת נפרדת מהמדינה.

- 1 לדעתי, טועים אלה הסבורים כי בעיית הבטחון שייכת אף היא לקבוצת בעיות היסוד: סבורני כי על אף חומרתה, היא נגזרת משאלת חוסנו ומהשאלה הכלכלית ועל כן היא שאלה מסדר שני. בנוסף, לצערי, הסיכוי שממשלה כלשהי תעסוק באופן רציני בבעיות יסוד אלה קלוש, בפרט עקב האופק הפוליטי הקצר שלהן, ומכאן רב הסיכוי כי ההכרעה בהן תהיה כתוצאה מפעילות ציבורית-התנדבותית שתשפיע על המציאות. אני מאמין בשינוי תודעתי שעשוי להתממש דרך דיון משמעותי ובמקרים נדירים יותר באופנים שחוקיותם מופקפקת. לעניין זה ראו ספרי מרי אזרחי (יער 1992).
- 2 אף כי בבעיית האזרחות במדינה - אופייה ומהותה עסקתי בעבר: ראו ח' בן-נון אחריות אזרחית וחיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה) אוניברסיטת תל-אביב 1998.
- 3 מאמר זה עוסק בעיקר בהצגת הדעות של שני ההוגים ולא בביקורת הגותם. הטעם לכך הוא שלצורך דיון וויכוח משמעותיים, יש להציג נכונה את ההגות ואת השאלות שהיא מעלה. במקרה של הפרדת דת ומדינה, אי הבהירות רבה ומצאתי טעם להבהיר יותר מאשר לבקר.
- 4 יש כאלה המשתמשים בביטוי "הפרדה" במובן של "סילוק" הדת מהממשל. אינני מתכוון להתפלמס עם צורת הביטוי ורוחה אלא עם הסוגיה העקרונית. עם אלה המתבטאים באופן לא רציונלי או אפוף שנאה בל יאה חלקי. חוק המפלגות, התשנ"ב-1992; חוק-יסוד: הכנסת; חוק-יסוד: חופש העיסוק; חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו; חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953.
- 6 ברמת השימוש בשפה, הפרדת דת ממדינה מבטאת ניתוק ואולי אף יצירת דירוג בין השתיים בעוד הפרדת דת ומדינה מבטאת עמידה של השתיים זו לצד זו כשאין הן מתערבות זו בגבולה של זו.

בטרם אפנה ללב מאמרי אבקש להוציא ממישור דיוננו את ביטוייהם של אלה המשתמשים במילים 'הפרדת דת ממדינה' כשהם מתכוונים למשהו אחר. כוונתי לאלה המשתמשים במילה "הפרדה" במכוון כדי שלא לבטא באופן בוטה ומפורש יותר את כוונתם האמיתית. כלומר, הם משתמשים בביטוי "הפרדה" כהתבטאות תקינה מבחינה פוליטית במקום הביטוי "סילוק" או "ניתוק" התקינים פחות. מדובר באלה הרוצים לסלק את היהדות, היהודיות או הדת היהודית מהממשל, מהמדינה, מחיי הציבור ובמקרים קיצוניים מעבר לגבולותיה של המדינה. מדובר בעלי אינטרס ציבורי-פוליטי או בעלי דיעה אישית-פרטית המבקשים להגביל את השפעת הדת היהודית, או אף את קיומה, בנימוקים ציבוריים-פוליטיים או מתוך עניין פרטי. לדידם, מדינה יהודית דמוקרטית עלולה לעמוד בסתירה, למשל, ל"מדינת כל אזרחיה" או ל"מדינה חילונית" מצד אחד ובהתאמה ל"מדינת הלכה" או ל"תיאוקרטיה" מצד שני. מאמר זה לא יעסוק במשמעויות הפוליטיות הלוואקאליות של פרטים או ציבורים אינטרסנטים ובשיטות הסתרה או דמגוגיה,⁷ אלא בדיון העקרוני בשאלת הפרדת דת ומדינה הנשען על משמעותו ההיסטורית שצמחה במאה התשע-עשרה בתהליך חילון מדינות אירופה ורצון אזרחיהן להפריד את החיים הפוליטיים מאמונתם הדתית האישית.

להערכת, רוב אלה בישראל המשתמשים בביטוי 'הפרדת הדת מהמדינה' מתכוונים לכך שעל הדת לא לקחת חלק בשלטון או למצער עליה להיות מוגבלת לממדים שבהם לא תשפיע על החיים הציבוריים ועל חייהם של אזרחים שאינם חפצים במגע עמה.⁸ מול אלה קיים מיעוט אנשי רוח ואחרים המשתמשים בביטוי זה במשמעותו ההיסטורית שהובאה לעיל, בהם ישעיהו ליבוביץ המנוח ויוסף אגסי, שהגותם תעמוד במרכז מאמר זה. שני הוגים אלה התבטאו בעניין הפרדת דת ומדינה במשמעותו ההיסטורית המדויקת של הביטוי והגיעו למסקנה וזה שיש להפריד את הממסד הדתי מזה המדיני, אולם נימוקיהם היו שונים: ליבוביץ רצה בהפרדת הדת מהפוליטיקה מתוך דאגה לעתידו של העם היהודי ואגסי רצה להפריד את הממסד הדתי מן הממסד המדיני כדי לכוון מדינת לאום נורמלית.⁹

7 ראו ח' בן-נחום "לוגיקה לא פורמלית" העוסק בהצגת דרכים קלאסיות להטעייה ודמגוגיה. בתוך אתר האינטרנט: <http://www.hi-each.com/hamil>.

8 לענינת דעתי, רוב המשתמשים בביטוי, חפץ ב"הפרדה" כבסיס להשלטתה של אידיאולוגיה אחרת, אם על חשבון "המתתה" של הדת או רק באמצעות "נטרולה", והכול תוך מאבק בדת היהודית ובמנהיגיה; ואילו המיעוט, מתוך דאגה לקהילה היהודית או למדינה, מבקש להקטין את הדיסוננס והחיכוך המלווים את החיים המשותפים של דת ומדינה תחת קורת גג אחת. דרכים רבות מאפיינות מאבקים אידיאולוגיים אולם אחת מהן בולטת ברובם: עמעומם המתוחכם של מסרים כדי להגיע אל הלבבות תוך עקיפת המוח וחיידוד המסר השלילי שבהם. בישראל, עובדה ידועה היא, כי כוחות פוליטיים עולים ביתר קלות תוך הצבעה על השנוא והנתעב והמאבק ב... ובניגוד ל... מאשר מתוך הצבעה על תוצאה של בנייה פוויטיבית כלשהי: נאבקים במסים, באבטלה, בעוני, בדת והופכים אותם שנואים ובזויים ולא משתמשים כמעט בביטויים חיוביים כמו צמיחה, ריעות וקרוב לבבות. זהו, לדעתי, עיקר השימוש השגור בביטוי "הפרדת דת ממדינה" - לצורך שלילה, בידודו של סקטור לצורך שנוא, בידול החלק ה"חיובי" (מדינה) מהחלק השלילי (דת) וכך לעלות על גלי היצרים. מכל אלה ברור כי הביטוי "הפרדה" מעורר אי בהירות עמוקה ועל כן יש לחדד את משמעותו ואת השימוש בו כך שהמחלוקת תהיה ממוקדת וברורה.

9 אגסי סבור כי את הביטוי "הפרדת הדת מן המדינה" יש לפרש כ"הפרדת המדינה מהכנסייה" או הפרדת הממסד הדתי מהממסד המדיני. ראו "אגסי בין דת ולאום פפירוס וכן "אגסי "ישראל מדינת חזק או מדינת הסדר" בתוך "דוד (עורך) מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה: קובץ ראיונות ומאמרים (המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, 2000) 211-233.

ב. הגותו של ישעיהו ליבוביץ

ישעיהו ליבוביץ, כאמור לעיל, סבר כי יש להפריד את הממסד הדתי מהממסד המדיני. נימוקיו לכך נוקבים וברורים. עיון בכתביו מגלה כי הם עוטפים פרוגרמה להישרדותו של העם היהודי. בהקדמה לספר שיצא זה לא מכבר לאור כתב העורך כי "ליבוביץ בלט במלחמתו העקבית להפרדת הדת מהמדינה..."¹⁰ העורך, שהשתמש בביטוי זה במובנו השגור, היה צריך בעצם לכתוב "הפרדת הדת והמדינה", שכן ליבוביץ שהקפיד ודייק בכתובתו כתב כך -

"לגבי מדינת ישראל הקיימת, השוללת את תקפה של התורה, אין אני מכיר אלא בדרישת ההפרדה המוחלטת של הדת והמדינה, כדי שלא תוסיף דת ישראל להתקיים בחינת פילגש מוחזקת של שלטון חילוני ולא תהיה הרבנות אחד המוסדות האדמיניסטרטיביים והשיפוטיים של רשות אנטי דתית. מול המשטר המדיני והחברתי החילוני חייבת היהדות הדתית להתייצב כאופוזיציה העקרונית, שמוסדותיה אינם מוסדות המדינה, ועליה להציג נגד משטר זה את תכניתה הדתית לעיצוב המדינה והחברה - תכנית שאין להגשימה בסיוע החקיקה והשיפוט של המשטר החילוני אלא רק נגדם. לשם החייאת הדת והבראת המדינה אנו זקוקים ל'מלחמת תרבות' במלוא חריפותה וחומרתה"¹¹.

הנימוק המרכזי של ליבוביץ בבקשו להפריד את הממסד הדתי מזה המדיני נבע מתכנית אסטרטגית לשימורו של העם היהודי, כשאחד האמצעים הטקטיים הוא מלחמת תרבות ומאבק מתמיד בחילוניות. למעשה, סבור ליבוביץ כי באופן פרדוקסלי, הפרדת הממסד הדתי מהממסד המדיני תביא תועלת והבראה לא רק לדת אלא גם למדינה החילונית. בשנת 1960 נתבקשה חתימתו של ליבוביץ על מכתב הקורא לרב סולובייצ'יק להיות הרב הראשי לישראל. לבקשה זו שהופנתה אליו ענה ליבוביץ בקצרה ובחריפות -

"אני רואה את עצם המוסד של הרבנות הראשית בישראל - כמנהיגות דתית המקיימת מטעמו של שלטון אתאיסטי מתוך נימוקי יעילות פוליטית, מנהיגות דתית הפועלת בסמכותו של שלטון זה ומשולבת במנגנון הפקידותי שלו - כפרוסטיטוציה של הדת, הרס התורה וחילול השם"¹².

10 רציחי לשאול אותך פרופסור ליבוביץ... מכתבים אל ישעיהו ליבוביץ וממנו (מ' עופרן עורכת, 1999), 11 (ההדגשה שלי, ח.ב.).

11 שם, 339-338.

12 שם, 364.

בשנת 1963 הותקף שופט בית המשפט העליון חיים כהן על כך שהשווה את דיני האישות היהודיים בדבר קביעת ייחוס האדם על פי אמו, לחוקי הגזע הנאציים. באותו עניין אמר חבר הכנסת לורנץ כי ליבוביץ אוהד את פעילות המחאה כנגד השופט. ליבוביץ שלא הסכים עם אמירתו של לורנץ, הבהיר את עמדתו באריכות במכתב שכתב ללורנץ -

"...אין אני רואה שום הצדקה להתמרמרות (האמיתית או המבוזמת) של 'היהדות הדתית' על דבריו של אותו האיש; יתר על כן - התמרמרות זו יש בה משום אי כנות. 'היהדות הדתית' קבלה עליה מרצונה - תמורת טובת הנאה את מרותו של השלטון החילוני על מוסדות דת ישראל והיא השלימה - שוב תמורת טובת הנאה - עם מעמדה של הדת במדינה כאחד השירותים של שלטון זה, בדומה לשירותי הבריאות, התחבורה, הביוב, הדואר או המכס. רבנותה של יהדות דתית זו היא רבנות מטעם שלטון חילוני, וכל סמכותה אינה באה אלא מכוחו של אותו בית משפט עליון של מר חיים כהן - שהרי הכרעותיו ופסקיו של בית הדין הרבני כפופים לאישורו או לערעורו על ידי בית משפט זה... מאחר שכל מה שמכונה בשם דת (במובן המוסדי) במדינת ישראל אינו בא אלא מכוחו של השלטון החילוני ואינו מתקיים אלא בחסדו, חייבת היהדות הדתית להכיר גם בסמכותו של שלטון זה להכריע בענייני אמונה והלכה, ואין לה זכות מוסרית להתקומם נגד הכרעותיו או נגד שיפוטם ודעותיהם של נציגי המעמד השליטי."

"כל עוד הדת מופיעה כפילגשו המוחזקת של שלטון חילוני, אין היא מסוגלת ואף אין היא רשאית להילחם בו. כל עוד אין היהדות הדתית תובעת את הפרדת הדת מן המדינה החילונית - עליה למלא פיה מים נוכח כל תעלולי שלטונה של מדינה זו ונוכח כל הבזיונות שמתבזית התורה על ידי נציגי השלטון."¹³

בזמן הסערה שעוררה בישראל פרשת הילד יוסל'ה שוחמכר (שנחטף מהוריו בידי סבו ונמסר לחינוך חרדי ברחבי העולם עד שאותר כעבור כמה שנים על ידי ה'מוסד' והוחזר להוריו) ענה ליבוביץ למכתב שכתב אליו עורך דין ש'. -

"אני ויהודים דתיים רבים אחרים דורשים הפרדת הדת והמדינה, כדי שלא תהא דת ישראל זונתו של משטר מדיני והאינטרסים שלו. אנו רואים את דין התורה כניצב מול המשפט החילוני, ואין אנו מתכוונים לטשטש את הניגוד התהומי הזה על ידי שיעבוד ההכרעה התורנית לחוקי משטר ומשפט חילוניים."¹⁴

13 שם, 365.

14 שם, 460.

בספר אחר¹⁵ שלו פורש ליבוביץ הנמקה רחבה ועמוקה לדרישתו להפריד דת ומדינה.¹⁶ הוא מציג את המצב הקיים, בו הן החילונים והן הממסד הדתי, משלימים מתוך אופורטוניזם עם מציאות של מדינה חילונית המוצגת כדתית ואת השימוש בסיסמה 'הפרדת הדת והמדינה' בוויכוחים ציבוריים בארץ, כביטוי למגמה עיונית או הלך רוח אך לא כדרישה פוליטית שיש להגשימה.¹⁷ מול הצגה זו מבקש ליבוביץ לדון בהפרדת הדת והמדינה מנקודת השקפה דתית, "שממנה נראים היחסים הקיימים היום בין השלטון והחוק במדינה ובין התורה כמצב שיש בו משום חילול השם, בזיון התורה והרס הדת".¹⁸

מדינת ישראל, אמר ליבוביץ, הוקמה מתוך דחף של פטריוטיות שאין בו שום קדושה והוסיף כי ישראל הוקמה כמדינה חילונית במהותה וכך תישאר אלא אם תחול בה מהפכה רוחנית כבירה. המדינה לא הוקמה מכוח התורה או על פי הוראותיה. מכאן, אין ליהדות הדתית זכות לתלות את הקמת המדינה או את נצחונותיה בקרבות במושגים דתיים של גאולה, משיחיות ודומיהם הכרוכים ברעיון התיקון הדתי של העולם. הסכנה לראות את הקמת המדינה ואירועים היסטוריים מרכזיים, ככאלה ששורה עליהם הילה של קדושה מסכנת את קיומו הדתי של העם משום שהיא כורכת קדושה (המיוחדת רק לקיום התורה ולשמירת המצוות) עם חול. כריכה כזו מהווה הטעיה של שומרי המצוות וזורה חול בעיניהם וכתוצאה מכך נפגעת היהדות באורח קשה.¹⁹

הפרדת הדת והמדינה החילונית הקיימת נובעת מן הצורך הדתי החיוני במניעת הפיכתה של הדת למשרד ממשלתי של רשות חילונית, במניעת הפיכתה לאמצעי עזר לסיפוק צרכים פוליטיים-חברתיים, במניעת הפיכתה לפונקציה של הביורוקרטיה והאדמיניסטרציה הממלכתית. "דת מטעם שלטון אנטי-דתי היא אנטי-דת", קובע ליבוביץ, כי היא מונעת אפשרות של חינוך דתי והשפעה דתית על הציבור ועל אורח החיים. מה שיש כאן, אומר ליבוביץ, היא -

"מדינה חילונית בכל מהותה ובלתי דתית ברוב גילוייה, והיא מכירה במוסדות דתיים כמוסדות ממלכתיים, מחזיקה אותם בכספה ומטילה על הבריות באמצעים אדמיניסטרטיביים לא את הדת אלא שירותים דתיים מסויימים לפי מבחר שירותים שנקבע ע"י הסכמים פוליטיים-מפלגתיים - וכל זה אנב הדגשה של אי הכרה בתורה ובמצוותיה... אין השפלה חמורה יותר של הדת ואין דבר המתיש את כוח השפעתה ושיכנועה ומונע רכישת לבבות, מאשר מוסדות דתיים המקויימים ע"י מדינה חילונית, מאשר גושפנקה דתית הניתנת לפונקציות חילוניות; מאשר

15 י' ליבוביץ יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל (שוקן 1975).

16 כדאי לשים לב לעובדה כי ליבוביץ אינו מפריד דת ממדינה אלא דת ומדינה וכן אינו מעמיד את דין התורה מעל המשפט החילוני אלא מול המשפט החילוני. ליבוביץ, שהיה מתנסח באופן חד ומדויק התכוון לכל ניואנס, מילה ואת יחס: אכן לא התכוון ליבוביץ לכך שדין תורה עדיף על משפט חילוני כפי שלא רצה להפריד את הדת מהמדינה אלא לאפשר לכל 'ממלכה' את חייה הנפרדים העדיפים לה ולא את לפיתת התנגד המשותפת המזיקה לשתי הממלכות...

17 לעיל הערה 15, בעמ' 155.

18 שם, שם.

19 שם, 156.

חיובים ואיסורים דתיים הנכללים כיוצאי דופן במערך של חוקים חילוניים; מאשר רשות חילונית הכופה סלקציה שרירותית של גילויים דתים על הציבור מבלי לחייב את עצמה ואת הציבור בהכרת ריבונות הדת; מאשר דת לא לשם שמיים אלא לנוחות פוליטית".²⁰

מצב זה, לדעת ליבוביץ, מביא לסילוף האמת הדתית ומהווה מקור של שחיתות נפשית ואינטלקטואלית.²¹ הפרדת הדת והמדינה תהיה רבת תועלת בכך שתביא את המדינה לומר דברה ללא חיפוי דתי מזויף (ואז יתברר אם יש לה בכלל אמירה חינוכית או חברתית כמדינה יהודית וכחברה יהודית) ואת הדת לומר דברה ללא חיפוי אדמיניסטרטיבי (ואז יתגלה כוחה ותהפוך לגורם מחנך ומשפיע). יוצא שהפרדת הדת והמדינה תועיל ליהדות ואולי אף תציג את מדינת ישראל ללא עלה התאנה הדתי - ואז, אולי תכיר המדינה בערכה של היהדות.

בעמודים הבאים בספר יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל נפרשת הפרוגרמה הליבוביציאנית עניין אחרי עניין: המוסדות הדתיים יהפכו קניינו של הציבור הדתי; המועצות הדתיות תיבחרנה בידי כל היהודים הדתיים המעוניינים בהן ובפעולותיהן; השפעת היהדות הדתית באשר לקדושת השבת תגדל; כך גם לגבי השבת והכשרות בצה"ל; יפחת החשש לממזרות; תגבר התודעה הדתית והשפעתה בציבור; תעלם בעיית 'מיהו יהודי'; החינוך הדתי יהיה בקרב אלה הרוצים בו ועוד. ליבוביץ מסכם סוגיה זו בכך שאין חשש כי משמעותה של הפרדת דת ומדינה היא דחיקת הדת לקרן זווית או ניתוקה של היהדות הדתית מן המציאות הפוליטית אלא שהיא תפתח במלחמת 'תרבות' או ב"עימות גדול בין היהדות ובין החילוניות בעם היהודי ובמדינתו". כל עוד משמשת הדת פונקציה אדמיניסטרטיבית גרידא, אין לה פתחון פה אלא באותם סקטורים שבהם הרשות החילונית התירה לה לעסוק בהם.²² עמידת הדת בפני עצמה ומכוח עצמה תאפשר לה להפוך אופוזיציה עקרונית למשטר המדינה החילונית, אופוזיציה המחייבת אלטרנטיבה ברורה ומפורשת בכל שטחי החיים במדינה ובחברה.²³

מיכאל ששר סבור כי אליבא דליבוביץ המנהיגות הדתית בישראל רופסת ומשועבדת למדינה החילונית. הדבר משפיע על התנוונותה הציבורית, הרוחנית והמוסרית של היהדות.²⁴ ליבוביץ ביקש להיאבק במגמה זו ובעיקר לפקוח עיניהם של אנשי הציונות הדתית לכך שהמדינה החילונית מוליכה אותם שולל ובסופו של חשבון היא לא תוכל להיות יותר אלטרנטיבה מוסרית-חינוכית. הוא נאבק ליישום ההלכה במדינה אך מאבקו לא הניב פרות.²⁵ יחד עם זאת, היה ליבוביץ ריאליסט והבחין בין האידיאולוגיה - מה שצריך להיות ומה שראוי שיהיה - לבין

20 כל הציטוטים בפסקה, שם, 157.

21 ליבוביץ אמר כי "בכל תולדות ישראל לא הגיעה דת ישראל לידי התבזות, השפלה עצמית, חילול כבודה וחילול השם כאשר הגיעה בעטייה של 'המדיניות הדתית' שבשילוב הדת במנגנון המדינה". (שם, 174).

22 ליבוביץ אמר כי "יהודי דתי המנמק את הכללת הדת באדמיניסטרציה של מדינה חילונית בטעמים של יעילות הדת למדינה - יורד לרמה המוסרית של היהדות של מר בן גוריון, שבשבילו היהדות היא אמצעי להוצאת כספים מכיסו יהודי אמריקה בשם Judaism, או של מר אבא אבן, שבשבילו ה"יהדות" משמשת לעשיית רושם בפורום נוצרי...". (שם, 179).

23 שם, 164.

24 מ' ששר מדוע פוחדים מישעיהו ליבוביץ (הוצאת ששר 1995) 66.

25 שם, 68. ליבוביץ היה ממייסדי "העובד הדתי", דבר המצוי בסתירה מסוימת לטענתו כי אין צורך במפלגות דתיות שהן חלק מהשלטון החילוני.

היישום שלה, שיתכן שלא יתקיים לעולם.²⁶ לדעתו, על האדם המאמין להיאבק למען מה שראוי שיהיה גם אם לעולם לא ישיגו. כדי שהמסגרת המדינית תתמלא תוכן ערכי יש צורך בציבור שיש לו תוכן ערכי והערך היחיד אותו החשיב ליבוביץ היה תודעת מעמדו של האדם לפני אלוהיו.²⁷ תכלית האדם היא עבודת השם באמצעות קיום תורה ומצוות.²⁸ המסקנה היא שמבחינת ההלכה, המדינה כלל אינה דרושה: ההלכה ניתנה לעם ישראל ולא למדינת ישראל...

בספרי "מגבלות השכל", העוסק בהגותו של ליבוביץ, התייחסתי באריכות לשאלת מאבקו של ליבוביץ במסד הדתי במסגרת הפרוגרמה שלו הדואגת לעתיד העם היהודי. הוא סבר כי העם היהודי נמצא במשבר. לא היהודי נמצא במשבר אלא העם היהודי: היהדות אינה משימה או תפקיד, אומר ליבוביץ, אלא נתון של המציאות, ועל כן האדם היהודי אינו שונה בהכרח מאדם אחר. אולם לעם היהודי גורל מיוחד בהיותו מוגדר באמצעות יהדותו. ומהי אותה יהדות? הגשמה של פרוגרמת חיים הנקבעת בתורה ובמצוות. אורח חיים זה הוא התוכן הלאומי הספציפי של העם היהודי, כלומר ייחודו וזהותו הלאומית של העם היהודי היא היהדות.²⁹

קיומו וזהותו של העם היהודי במרוצת הדורות התגלמו מבחינה אמפירית בתורה ובמצוות. מכאן - העם היהודי הוא חבר בני אדם שעליהם חל חיוב שמירת תורה ומצוות. הבעיה במאתיים השנים האחרונות היא, שהקריטריון המזהה את העם היהודי - היהדות - החל להתערער: עד אז, יהודי שחדל לחיות תחת עול תורה ומצוות ידע שאינו שייך יותר לעם היהודי. במאתיים השנים האחרונות רבים פרקו עול תורה ומצוות אך לא התנתקו מן העם. הם נטשו את תוכן החיים הלאומיים של היהדות ובזאת לא היו שונים מהגויים, אך הוסיפו לראות עצמם יהודים. להוותם, גם הגויים ראו בהם יהודים אף שפרקו עול תורה ומצוות. אליבא דליבוביץ, ערעור הקריטריון המזהה את היהודי מהווה סיכון של ממש לעם היהודי. מכאן חשיבותה ומשמעותה הקרדינלית של השאלה מיהו יהודי.

אם לאותה אחדות לאומית משמעות הצהרתית בלבד, מה בכל זאת מייחד את העם הזה? אם נצטרף לכך את העובדה שכיום ההלכה אינה מקובלת על רוב אלה הקוראים לעצמם 'העם היהודי', קיומו ההיסטורי של העם היהודי, אליבא דליבוביץ, מוטל בספק. מכיוון שהרצון להיות יהודי הנוטל עליו עול תורה ומצוות נתון להכרעתו האישית של כל אדם ואין לכפות זאת עליו, אין לפיכך ערובה להמשך קיומו של העם היהודי. מכאן, הפרוגרמה שאותה מוביל ליבוביץ נועדה לשמור על קיומו והמשכיותו של העם היהודי, אך גם על ייחודו של העם שיושג, בין היתר, על ידי הפרדת היהדות מהזיקה אל המסד המדיני המסכן את המשך קיומה.³⁰

26 במקומות רבים ציטט ליבוביץ את התוספות שאמרו 'אין נביא מתנבא אלא מה שראוי להיות' ואם ניישם זאת לענייננו, ליבוביץ רצה ויחל לכך שההלכה תתיישם אך לקח בחשבון שמאבקו זה לא יישא פרי.

27 ח' בן-נון **מגבלות השכל** כתר 1997, 16.

28 שם, 19-20. ליבוביץ טען כי ברגע שהאדם קבל על עצמו עול תורה ומצוות נעשתה ההכרעה. הוא מכריע בלי ששוכנע באופן רציונלי לקיים את המצוות.

29 שם, 21.

30 הסכנה אינה רק במסד המדיני אלא גם במשיחיות: הנסיון לקדש את הארץ היא עבודת אלילים בעיניו של ליבוביץ כי הארץ אינה קדושה אלא מקודשת במצוות - ארץ ישראל אינה קדושה אלא נייטראלית וחוף מהקדוש ברוך הוא אין שום דבר קדוש אלא מה שנתקדש במצוותיו - עבודת השם מקדשת דברים... (שם, 22).

וכך, אם למדינת ישראל אין משמעות דתית, משמעות הציונות הופכת לפשוטה וניתנת לביטוי באמצעות הפסוק שאין היהודים רוצים לחיות תחת עולו של שלטון הגויים ומעדיפים שלטון עצמי. לא רק שאין למדינת ישראל (ולארץ ישראל) משמעות דתית, אליבא דליבוביץ, אלא שהיא גם לא נועדה להגשים את ערכי הדת (תורה ומצוות) או ערכים כלשהם. הרעיון שבמדינה גלומים ערכים הוא פשיסטי וכל מהותה של המדינה היא פונקציה חילונית ואין היא בשום פנים ואופן עבודת השם. הדת – הכרת האדם בחובתו לעבוד את השם – אינה יכולה להשתלב במנגנון המדיני. אסונה של הדת הוא, שהיא תולה עצמה במנגנון המדיני וזה מה שגוזר עליה כליה. הקונפליקט בין דת ומדינה מהותי הן לדת והן למדינה. כל מדינה היא בהכרח חילונית ועל כן הצמד "דתי-לאומי", אם אין מזייפים את משמעותם של המונחים הללו, הוא לדברי ליבוביץ "משולש בן ארבע צלעות". דהיינו, או "לאומי" נעקר ממובנו החילוני המובהק, הרווח לפחות מאז ימי המהפכה הצרפתית, או "דתי" נעקר ממשמעותו כמציין עולמה של תורה.³¹ לכן יש להפריד את הקיום הדתי מהקיום המדיני ויפה שעה אחת קודם³²

על פי ליבוביץ, הבעייה הדתית אינה בעייתה של מדינת ישראל אלא בעייתו של העם היהודי המאבד והולך את מהותו וזהותו. הקמתה של מדינת ישראל לא רק שלא עצרה תהליך זה אלא שהיא אף תורמת להאצתו. הפרדת הדת מהמדינה עשויה (הן ברמה התיאורטית והן ברמה המעשית) לסייע לעם היהודי בגיבוש מחדש של זהותו ובהגדרת השייך אליו. במקום להיות תלויים בשלטון, בשיקולים קואליציוניים ובמשרות וכיבודים צריכים היהודים להתחיל בהכרת התורה והמצוות שיחייבו את העם היהודי. במקום ממסדים כמו "היכל שלמה" (שליבוביץ קרא לו "הדתיקאן") יש ללבן את הניגוד שבין דת ומדינה ולהפכו מנוף לשמירת העם היהודי.

אולם, כאמור לעיל, יש בעלי אינטרס להפוך את הניגודים והמחלוקות לעמומים.³³ מדוע? משום שעם טאטוא הסכסוך מתחת לשטיח נמנע המאבק הציבורי האמיתי ("מלחמת תרבות") ונמנע הדיון הציבורי-אידיאולוגי על דמותה של המדינה ועל ערכיה מצד אחד, ועל מהותה של היהדות מצד שני.³⁴ תוצאה עגומה במיוחד של הסתרת המחלוקות האמיתיות (המתגלמות בין השאר באי חידוד הביטוי "הפרדת דת ומדינה") מביאות לשנאת חינוך כלפי היהדות וכלפי ציבור שומרי התורה. מקור השנאה אינו רציונלי אך ליבויה נעשה בשל השעטנז שבין אדמיניסטרציה דתית וממשל ושלטון.³⁵ תוצאה אפשרית חמורה יותר של היעדר הדיון הציבורי היא יצירת שני עמים

31 י' ליבוביץ יהדות עם יהודי ומדינת ישראל (שוקן 1975) 182-183.

32 ח' בן-גוריון מגבלות השכל (כתר 1997) 22. ליבוביץ מצטט משיחה שהייתה לו עם בן גוריון באמצע שנות החמישים. אמר לו בן גוריון אז: "אני יודע יפה מאוד מדוע אתה דורש הפרדת הדת מהמדינה. אתה רוצה שדת ישראל תחזור להיות גורם עצמאי אשר השלטון המדיני יצטרך להתמודד עמו ולכן לא אסכים לעולם להפריד הדת מהמדינה. אני רוצה שהמדינה תחזיק את הדת בידה". ליבוביץ טען כי העובדה שהדת השלימה עם מצב זה והפכה תלויה בו גרמה לה להיות מוחזקת בת ערובה/שפחה/פילגש בידי השלטון החילוני.

33 לעניין האופנים והשיטות שבאמצעותם ניתן למנוע דיון ציבורי ומיני שיטות דמוגוריה ודיסאינפורמציה להמתת כל דיון אמיתי, עיין בספרי מרי אורחי לעיל הערה 1, 143-175.

34 ליבוביץ אומר כי: "מאחורי מסך העשן של פסבדו-יהדותיות של מדינת ישראל מתרחש תהליך של עקירת אופיו ההיסטורי של העם היהודי, ז.א. של הפיכתו לעם אחר: בן העם הזה לא יהיה מוגדר עוד ביהדותו אלא בתעודת זהות החתומה בידי פקיד של משרד הפנים של מדינת ישראל". י' ליבוביץ יהדות עם יהודי ומדינת ישראל שוקן

188 1975

35 שם, 189.

שכל אחד מהם ירצה להתקרא בשם "יהודי", שאחד מהם יוגדר על פי תעודת הזהות הכחולה שהתקבלה מפקידי המדינה והאחר יהיה המשכו ההיסטורי של העם היהודי ההיסטורי. לגבי העם האחד – תוכנו תהיה מדינתו ולגבי האחר, יהדותו. פיצול שכזה אינו מן הנמנע בהיעדר חידוד העיסוק בסוגיה, ובהשלמה עם תופעות משיחיות מצד אחד וחיבור הממסד הדתי לממסד המדיני מן הצד השני.³⁶

ליבוביץ ראה בדיון על הפרדת הדת והמדינה דיון רציני ומשמעותי בבעייה יסודית של המדינה והאומה. בדיון זה השתמש בכל כוחו הרטורי, בהעמדת דברים ב"שחור מול לבן" ובביטויים קשים כמו "פרוסטיטוציה של הדת לסיפוק אינטרסים שלטוניים", "דיסכול" ואחרים. מעבר לאופן הדיון ולשימוש במילים, ניתן לזהות חרדה כנה לגורלן של היהדות והאומה היהודית וניסיון רציני לפתוח בדיון ציבורי שיהיה בעל משמעות אופרטיבית.³⁷ מסקנה ברורה של ליבוביץ הייתה, שהפרדת הדת והמדינה לשם הצלת היהדות אינה יכולה להתבצע בידי הגופים הרפרונטיביים של היהדות הדתית ושאר מוסדותיה, המושרשים במציאות של שילוב הדת בשלטון והמינהל החילוניים, והנתונים לפיקוח מטעמם. התיקון לא יוכל לבוא אלא מלמטה – מן היהודים הדתיים הקיימים כיחידים, כפרטים ללא מסגרת ארגונית, באופן שעם הזמן תצמח מסגרת המשוחררת מכבלי הקנוניות הפוליטיות-ציבוריות והמנגנון הפקידותי-החילוני. על יהודים אלה להתנתק מהמוסדות לטיפול בענייני דת ולסרב לבחור ולהיבחר לגופים אלה. כמו כן, אסור להם לראות גופים אלה כהנהגתם הדתית. צעד הפגנתי כזה, די בו להתחיל תהליך של הבראה והשבת כבוד לתורה. הצעד הבא יהיה הקמת קהילות שאינן מקבלות גושפנקה רשמית מטעם השלטון החילוני, אינן מוחזקות על ידו ואינן תלויות בו. בשלב שלאחר מכן יתלכדו סביב קהילות אלה כל היסודות הבריאים שביהדות הדתית – בעיקר הנוער הדתי – ואחריהם ייגרר כל הציבור הדתי. קיום היהדות הדתית מכוח עצמה יחולל, לדעת ליבוביץ, מהפכה במבנה החינוך הדתי ומקומו במדינה, ויתנהל מאבק הסברתי גלוי וחרפי למען החינוך הדתי ונגד החינוך החילוני. מכאן, הפרדת הדת והמדינה מהווה "פריצת חומות הגטו הדתי שהוקם במדינת ישראל... כאן יתחיל המאבק הרוחני, החינוכי, הציבורי, החברתי והמדיני הגלוי על התורה בכל פינות החיים בעם ובמדינה".³⁸

הנימוקים המרכזיים (לא על פי סדר חשיבותם) אותם מעלה ליבוביץ כדי להצדיק הפרדת הממסד הדתי מהמדיני הם, אם כן, כדלקמן:

- הפרדה זו תביא לכך שדת ישראל לא תהא כפופה לשלטון חילוני. כלומר, הדת לא תתקיים מכוח חסדו של השלטון החילוני והאחרון לא יכריע בענייני אמונה והלכה. למעשה, תפסיק הפרדה זו את ביווייה של דת ישראל כ'פילגשו המוחזקת' של שלטון חילוני.
- הפרדה זו תתרום להפסקת הרס התורה וחילול השם.
- הפרדה זו תתרום לבניית היהדות הדתית כאלטרנטיבה וכאופוזיציה תרבותית-חינוכית במדינה. כלומר, ההפרדה תאפשר להגשים את הפרוגרמה הדתית לעיצוב המדינה והחברה, אפילו במחיר של מלחמת תרבות.

36 חלק מהתנועות המשיחיות מחוברות אף הן לממסד המדיני, מה שמגביר את הסיכון – לא רק שהם חלק מהשלטון אלא שהם גם לכאורה "יותר יהודים מיהודים" והסיכון בכך לעם היהודי אף גדל.

37 הנפקות האופרטיבית הראשונית של דיון זה הייתה בכך שהיכה גלים בקרב אנשי הציונות הדתית וחלקם הכירו בכך שהפרדת דת ומדינה היא הכרח חיוני לעצם קיומה של דת ישראל כגורם מחנך ומשפיע במציאות חייה בעם ובמדינה.

38 הדיון כולו והציטוטים מצויים בספרו של ליבוביץ *יהדות עם יהודי ומדינת ישראל (לעיל הערה 31) 175-177*.

- הפרדה זו היא חלק מתוכנית אסטרטגית להישרדות העם היהודי. העם ישמור על ייחודו, בין היתר, על ידי הפרדת היהדות על תכניה מהזיקה לממסד המדיני המסכן את קיומה, שכן עקב התלות במדינה, מאבד העם היהודי את מהותו וזהותו. ההפרדה תסייע לעם היהודי בגיבוש מחדש של זהותו ובהגדרת השיוך אליו.
- הפרדה זו תקטין את התופעות ה"משיחיות".
- הפרדה זו תועיל להחייאת הדת ולהבראת המדינה החילונית.
- הפרדה זו תועיל ליהדות בהכרת ערכה האמיתי.

ג. הגותו של יוסף אגסי

ליבוויץ מציע, אם כן, מהפכה רעיונית בת מימוש שתשפיע על דמותן של החברה והמדינה.³⁹ אגסי לעומתו, אינו רואה בהפרדה מהלך מהפכני אלא פועל יוצא הגיוני מבנייה של מדינת לאום. אין מניעה שבכל מדינה תהיה דת רשמית, אולם מדינה אינה קמה או מתנהלת בחסדי הדת ואין מהותה צריכה להיות תלויה בדת. לדידו של אגסי, מדינה ליברלית מודרנית אינה יכולה לתפקד באורח סדיר אלא אם היא משרתת אומה נורמלית מודרנית. אומה כזו אינה זקוקה לכך שהממסד הדתי יהיה חלק בלתי נפרד מהממסד המדיני. לפיכך, ההפרדה בין דת ולאום וביטוייה הפורמלי בהפרדה בין מוסדות דת ומדינה, ובלשונו של אגסי "בין רבנות לשררה", הן תנאי הכרחיים לחיים תקינים, שוויוניים ותרבותיים של חברה מודרנית מתקדמת.⁴⁰ שורש הרע בישראל הוא הבלבול בין הדת והאומה, המביא לבידודה של ישראל מהעולם המערבי ומיהודי האומות האחרות העלול להביא לבסוף לבידודה מאזרחיה היא.⁴¹ למעשה, הפרדת הממסד הדתי מן הממסד המדיני הוא בסיס לנורמליות המדינה ולהיותה מדינה בין מדינות הלאום.

הבעיה, לדעת אגסי, נעוצה בזיהוי העצמי, שהיינו בכך שישראל רואה עצמה לא כ"מדינת הלאום הישראלי" אלא כ"מדינת הדת-לאום היהודית", בעוד חלק ניכר של הלאום היהודי מפוזר בין אומות העולם. זהות עצמית עמומה או מפוצלת עלולה לפגום באותו מלט בלתי נראה הקושר אזרחים למדינתם. אגסי טוען, כי ישראל אינה מוכנה לקבל עדיין את עיקרון ההפרדה בין לאום לקהילה דתית מן הטעם שאזרחיה אינם מוכנים לוותר עדיין על תמיכת יהודי האומות האחרות. הם סבורים, בטעות, כי תמיכה זו מותנית בזיהוי בני הדת היהודית עם הלאום הישראלי.⁴² בכך הם הופכים את ישראל למדינה וירטואלית, שיש לה מרכז מדיני במזרח התיכון ומרבית אזרחיה אינם חיים בה אלא בכל העולם ועדיין "משויכים" אליה... אופן התבוננות זה עשוי להסביר כיצד

39 אין זה ברור אם מדובר במהפכה מדינית-דמוקרטית או במרי אזרחי המפצל את המדינה ומתיר לקהילות הדתיות אוטונומיה ואף יכולת השפעה על שאר אזרחי המדינה. כמו כן לא ברור אם המהפכה, בהנחה שתקרה, תותיר את מדינת ישראל מדינה נורמלית או שמא היא תהפוך אותה לקהילה משוללת מנגנון מדיני אדמיניסטרטיבי ולמעשה תביא לאובדן ריבונותה ולכיבושה בידי אחרים, תוך תקווה שלא יאונה רע ליהודיה. לכן אינני בטוח שהייתי מכנה אותו אזרח אחראי על פי הקריטריונים שלי. במקביל, המדינה הייתה דואגת להכרית ארגון מהפכני שכזה תוך שימוש בכל אמצעי הכוח והעורמה העומדים לרשותה. ראו עמ' 175-143 בספרי מרי אזרחי (לעיל הערה 32).

40 בין דת ולאום (לעיל הערה 8) 191.

41 שם, 199.

42 ביטוי לכך ניתן לראות בחוק השבות.

גם אלה הרוצים לראות פחות מעורבות מממשלתית בענייני דת ומצפון של אזרחיה, מעדיפים שלא להפריד דת מלאומיות –

כדי שלא להפריד בין לאומיותו של יהודי ישראלי ולאומיותו של יהודי צרפתי, אמריקאי או אחר, בין אם הם דתיים ובין אם לא, וזאת מתוך שמרנות והידבקות בעבר. אי נכונות זו מהווה אמצעי לחץ אותו מפעיל הישראלי, או מנסה להפעיל, על יהודי ארצות המערב בדרישתו שיושיטו לו עזרה כספית ומדינית. אך בעיקרון יכול יהודי מארצות המערב להפעיל על ישראל אותו אמצעי לחץ אם וכאשר המדיניות הישראלית תיראה לו אי פעם כנוגדת לאינטרס שלו כיהודי בן לאומה מערבית.⁴³

אי גיבוש זהות לאומית עלול להיות בעוכריה של ישראל, לפגוע בעוצמתה, בלכידותה הפנימית ובתדמיתה. לא קשה להניח קשר סיבתי בין הראייה של העם היהודי כ"תמנון" החולש על מדינות העולם, ומכאן לידוּפוביה ולאנטישמיות. הפגיעה בישראל, אליבא דאגסי, היא הן כלפי פנים והן כלפי חוץ, והוא תוהה כיצד ממשיך מצב זה להתקיים בניגוד מוחלט להגיון אזרחי ומדיני. אם צודקת טענתו ביחס לבעיית הזהות ולנגזר ממנה, הישרדותה האסטרטגית של ישראל תלויה ביכולתה לשנות כיוון, לסייע בעיצוב זהות ישראלית ובהגדרת קשר נכון יותר בינה לבין יהודי האומות האחרות. אחד הכלים המרכזיים בעיצוב הזהות ובהגדרת הקשר עם יהודי האומות היא הפרדת הממסד הדתי מהמדיני, כך שמרחב ההתבוננות יתבהר והסוגיות תתחדדנה. אני מוצא גם אצל אגסי פרוגרמה לבניית הלאום הישראלי, שהפרדת דת ומדינה תסיר אבן נגף משמעותית מתהליך בנייה זה.

מקור הסיסמה "הפרדת הדת מהמדינה", הוא, כאמור לעיל, באירופה של המאה התשע-עשרה וכוונתה שם הייתה ליחסי המדינה עם הדת הנוצרית. באירופה נחלה ה"הפרדה" הצלחה ותרמה לנורמליזציה המדינית. מוסדות דת עברו לעסוק בעיקר בענייני חינוך וקהילה אף כי במדינות שונות נוצרו גם מפלגות פוליטיות כגון "הנוצרים הדמוקרטים". ההפרדה לא נועדה לפגוע בדת אלא למקם אותה ב"גישה" הנכונה במדינה המודרנית. זו המסגרת הרעיונית אותה מנסה אגסי להציע.

דיונו של אגסי בהפרדת דת ולאום, אינו איפוא התקפה על הדת, שכן אין סתירה בקבלת מערכת מדינה-לאום חילונית בישראל, תוך הכרה בעובדה כי הדת הרווחת בה היא היהודית, כמו הדת הקתולית בצרפת או האנגליקנית בבריטניה.⁴⁴ יתר על כן, ההפרדה בישראל בין אומה ודת, בין מדינה ומוסדות דת, בין שררה לרבנות שמטרתה נורמליזציה פנימית, תאפשר שיתוף פעולה בין יהודי ישראל ויהודי האומות האחרות בענייני דת ובענייני תרבות יהודית. באופן זה יוכל

43 שם, 113-112. במאמר אחר טוען אגסי כי לישראלי היהודי אין לאום אלא הלאום היהודי ויש לו תחושת שייכות לחברה הלאומית – אולם צר לו בחברה הזו, שכן היא דתית והוא לא, ולכן הוא מתמרד. מרדו צודק, אומר אגסי, כל עוד יהדותו הינה הן דת והן לאומיות מצד אחד ויש לו זהות דתית חלשה וזהות לאומית חזקה מצד שני. י' אגסי "דת בחברה הפתוחה" עיון 35 (1986), 270-259.

44 שם, 217.

לקום בישראל מרכז רוחני-דתי בתנאי שלא יזדהה עם המדינה ומוסדותיה - הוא לא יהיה מוסד ממשלתי ולא יישא שום אופי מדיני.⁴⁵ אגסי טוען, למעשה, כי כאשר ישתחרר הממסד הדתי מהמדיני תוכל ישראל להפוך אפילו למרכז עולמי של הדת היהודית.

טיעונו של אגסי מושפע מתכנית האב של הלל קוק ז"ל, שבה נמצא רעיון הנורמליזציה של מדינת הלאום הכרוך בצורך להפריד בין הלאום והדת בישראל.⁴⁶ על פי תוכניתו של קוק היה על תושבי ישראל, עוד בתקופה שלפני קום המדינה, להכריז באופן חד צדדי על הקמת ממשלה זמנית ולימים להקים בישראל רפובליקה עברית, שבה תהיה הפרדה בין דת ולאום. זאת, כדי לאפשר, בין היתר, לתושבי המקום להצטרף לאומה החדשה ולראות עצמם כעברים-מוסלמים או כעברים ממוצא ערבי, וכך חלקם יאמצו את האפשרות החדשה (ויהפכו לאזרחי הרפובליקה) וחלקם יאותו לשבת בארץ כתושבים זרים (ולא כאזרחים).⁴⁷ ההפרדה הייתה אמורה לפתור גם את בעיית יחסי ישראל עם יהודים תושבי אומות אחרות. אולם, בינתיים קמה מדינת ישראל ורעיונות אלה של קוק נגנזו. אגסי טוען כי חלק מרעיונותיו של קוק עשויים להיות שרירים אף כיום: הפרדת הדת מהלאום אולי אינה הפיתרון לבעיות היסוד של ישראל אך היא מאפשרת פיתרון.⁴⁸ אגסי מתכוון ככל הנראה לבצע שינוי מדיני מקיף אך לא מהפכני, שיהיה תוצר של דיון ציבורי מעמיק. לדעתו, יש סכנה בעובדה שישראל אינה מדינת לאום נורמלית ככל האומות.⁴⁹ חלק מהבלבול והייאוש האופפים את תושביה מקורו בהיעדר נורמליות מדינית. בנוסף, ודאי שאין בכוונת ישראל "לחסל" את הקהילות היהודיות בעולם והיא אף לא תוכל לעשות כן.⁵⁰ מכאן, קובע אגסי, כי יש לכונן את ישראל מחדש כרפובליקה נורמלית במתכונת המקובלת בעולם המערבי, רפובליקה בה יהיו האזרחות והלאומיות זהות מחד גיסא, והלאום והדת יהיו נפרדים מאידך גיסא. לטענתו, הפרדה בין סמכויות של מוסדות - הממסד המדיני והממסד הדתי - היא מן המקובלות בעולם המודרני הדמוקרטי והיא נועדה למנוע קונפליקט בין הדמוקרטיה והדת.⁵¹ המצב במדינת לאום נורמלית הוא קיומן של קבוצות אתניות, דתיות ואחרות אך לא של מיעוטים לאומיים - מבחינת הלאום (וחוקתו) כל האזרחים שווים. אולם ישראל שלדעת אגסי אינה מדינת הלאום הישראלי אלא מדינת הדת-לאום היהודית המפוזרת באומות, אינה דואגת לרווחת בני האומה הישראלית פשוט משום שאין היא מכירה באומה זו! הדאגה לרווחת תושבי ישראל היא משנית לדאגתה לכלל יהודי העולם. מצב זה המתיר את בעיית קיום המיעוטים במדינת ישראל בניגוד למצוי במדינות לאום אחרות, והמתיר פתוחה את שאלת האזרחות במדינה, מאפשר בלבול

45 שם, 251. אגסי מביא כדוגמה את הכנסת: בשל היעדר הבחנה בין דת ולאום, הכנסת היא מוסד לאומי חילוני וגם מוסד דתי שם, 203.

46 תוכניתו של קוק פוזרה על פני כל ספרו של אגסי אולם ביטוייה המרכזי מצוי שם, 11-10.

47 על גלגול מודרני של תפיסה זו, המפרידה בין אזרחות לתושבות ראו עבודת הדוקטור שלי, לעיל הערה 2. מרכז הטיעון הוא כי אזרחות היא מרצון ועל כן יש צורך באקט דקלרטיבי בעת רכישה (בניגוד לאמור בחוק השבות), בעוד לתושב יש פחות זכויות ופחות חובות מאשר לאזרח - לא אזרחים מסוג ב' אלא בחירה אמיתית של אדם בתג של תושב מתוך ידיעה ברורה אודות המסגרת המצומצמת יותר של חובותיו וזכויותיו.

48 בין דת ולאום (לעיל הערה 8), 11.

49 מבנה המדינה המערבית הוא מבנה של מדינת-לאום: מוסדות המדינה והמערכת החברתית והמדינית נשלטים ומאורגנים במוסדות המדינה. אולם בישראל, קובע אגסי, המצב אינו כך. ראו שם, 25-26.

50 שם, 14.

51 שם, 24-25.

ועמימות שאינם תורמים לבנייתה הנורמלית אלא אולי להרס שלה. מצבה הבלתי-נורמלי מתואר נכחה ברצנזיה שכתב אגסי לספר העוסק בסוציולוגיה של הדת -

Israel is the only democracy in the region yet it neither separates state and church nor has a state religion. It was conceived as a state for the Jews and became a Jewish state instead. Political discussion there, which is a national sport, rests on popular preference for a Jewish state over a state for the Jews, though most Israeli citizens are not religiously observant and one fifth of them are non-Jew.⁵²

לדעת אגסי, קושי נוסף להפריד בין הממסד הדתי והמדיני נעוץ בכך שישראל אינה מדינת חוק נורמלית אלא מדינת הסדר. הכוונה ב"הסדר" היא, שלצד החוק האמור לחול באופן שוויוני על כלל האזרחים, קיימים הסדרים בין מפלגות וגופים ציבוריים אחרים בישראל העומדים מעל לחוק; לחוקים רבים קיימים פטורים, הסדרים ו"יוצאים מן הכלל" השמים את החוק לאל. מדינת-הסדר הינה מדינה שבה אין לכל החוקים יישום שוויוני; יש בה חוקים שאינם מיושמים כלל ולצידם נוהג, המיושם למרות שאינו מעוגן בחוק ויתכן שאף מנוגד לו. האדמיניסטרציה, המפלגות וקבוצות לחץ שונות, ואף פקידים נמוכים קובעים הסדרים המעוגנים במסורת המקומית תוך פגיעה בחוק.⁵³ אליבא דאגסי, הפכה ישראל למדינת-הסדר מבלי משים, כאשר האסיפה המכוננת זנחה את חובתה לדון בעיצוב חוקה בהפכה לכנסת הראשונה:

"ישראל נכשלה בדרכה להפוך למדינה-לאום נורמלית משום שלא הייתה נחרצת די הצורך בהערכת חשיבות בעיות היסוד אשר האסיפה המכוננת הייתה אמורה לדון בהן; היא סירבה מראשית דרכה להכיר באמתה, והציגה את עצמה כמדינת כל העם היהודי, דהיינו מדינתן של כל הקהילות היהודיות באשר הן. הבטחת הצלחתה של חוקה מחייבת ביטול מדינת-ההסדר והבחנה רשמית בין דת ללאומיות, בין קהילה ללאום. על-כן יש להלחם למען כינונה של אסיפה מכוננת חדשה על-מנת שתדון בדרכים להפרדה חוקתית בין רבנות לשררה. בכך תהפוך ישראל למדינה-לאום נורמלית ומכאן גם למדינת חוק נורמלית, בהתאם לכסופי אבות התנועה הלאומית היהודית וממשיכי דרכה בתנועה הציונית עד הכרזת עצמאות ישראל."⁵⁴

Shlomo Deshen, Charles S. Liebman and Moshe Shokeid, Editors, **Israel Judaism: The Sociology of religion in Israel**, Studies of Israeli Society, Volume VII, Transaction Publishers, New Brunswick NJ and London, 1995.

53 'אגסי "ישראל - מדינת חוק או מדינת הסדר" בתוך 'דוד (עורך) מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה: קובץ ראינות ומאמרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, (ירושלים, 2000) 211 ואילך.

54 יוסף אגסי "חוקה עבור מדינה דמוקרטית יהודית" (טרם פורסם) ראו 'אגסי "ישראל - מדינת חוק או מדינת הסדר", שם.

טענתו של אגסי היא, שחוקה שתתקוף את ההסדרים ותיישם באופן שוויוני את החוק עשויה להיות פיתרון למדינת ההסדר. במסגרת חוקה זו תהיה הפרדה בין המסד הדתי למדיני כך שיתאפשרו ההסדרים הדמוקרטיים המאפיינים מדינות לאום אחרות. ההתאזרחות תהיה ברורה ולא "הסדרית"; חופש הדת והפולחן יישמר; לא תהיה אפליה על בסיס דת וכך תוכל ישראל לדמות למדינות מערב אחרות -

"הסיבה לכך שמפלגות לאומיות-דתיות בארצות המערב אינן פוגעות בדמוקרטיה היא, שיש בהן מודעות עמוקה לעובדה המובנת מאליה של ההבדל שבין דת ולאומיות, ומשום שהחוקות השונות במערב מונעות חקיקה המפלה על בסיס דת - לפרקים בעזרת חקיקה המפרידה בין רשות מדינית לדתית ולפרקים אף על-ידי הכרזה על דת אחת כדת-המדינה, כאשר דת-המדינה משמשת באורח בלעדי את כל הצרכים הפורמאליים של המדינה לפעילות דתית כל-שהיא ותו לא... בישראל הוצהר שוויון מלא בין הדתות ואי-הפליה של משרד הדתות בין דתות שונות... מוטב שהיהדות תהיה דת המדינה מאשר שישראל תעדיף את היהדות על-ידי הסדרים... יתר על-כן, מבחינת הדת יהדותה של ישראל הנה עובדה דמוגרפית שאינה תלויה בהתנהגות הממשלה ובעמדת החוק. הסבורים כי הדת היהודית זקוקה לעזרתם על-מנת שיכפו על החוק הישראלי הכרה זו או אחרת בדת ישראל, אלו ודאי אין להם חוש פרופורציה ואין להם כבוד לדת ישראל.⁵⁵

למעשה, ממוקם דיונו של אגסי במישור רחב בהרבה ועניין הפרדת הדת מהלאום הוא חלק ממנו. מדובר במסגרת בעיות רחבה שמדינת ישראל צריכה להתמודד איתה אך אינה עושה כן עקב היעדר נורמליזציה. פתרונו הכללי של אגסי הוא נקיטת יוזמה מדינית. ההתמודדות עם שאלת אפשרות הנורמליזציה בישראל תהיה דרך דיון ציבורי בשאלת הזהות הלאומית הישראלית.⁵⁶ הטענה המרכזית אתה מתמודד אגסי לאורך ספרו בין דת ולאום (ולטענתו היא שקרית) היא, כי הפרט בישראל כמו גם המדינה כולה, שייכים לעם היהודי ואין חופש בחירה - זאת, משום שלכאורה חלה חובה על כל בני העם היהודי לבוא ולהשתקע בישראל כשם שחלה חובה על היהודים החיים בישראל לשמור בראש ובראשונה על האופציה שאחיהם שאינם תושבי ישראל יהיו מעוניינים להצטרף אליהם...

הנימוקים המרכזיים (לא על פי סדר חשיבותם) שאותם מביא אגסי לתמיכה בהפרדת דת ומדינה הם, אם כן, כדלקמן -

- הפרדה זו תאפשר הקמת מדינת לאום נורמלית - מדינה המאפשרת לתושביה חיים תקינים, שוויוניים ותרבותיים ובכך תהיה ישראל אומה בין שאר אומות העולם.
- הפרדה זו עשויה להפסיק את בידודה של ישראל מהעולם המערבי ומיהודי האומות האחרות.
- הפרדה זו תעצור את הבלבול הפנימי המאפיין את תושבי ישראל.

55 שם, 231.

56 ח' בן-נון סקירת ספרו של אגסי "בין דת ולאום" בתוך בעיות בינלאומיות 61 (3-4) (1993) 77.

- הפרדה זו תביא לכך שישראל לא תהיה תיאוקרטית - בכך יימנע קונפליקט בין הדמוקרטיה לדת.
 - הפרדה זו תאפשר להפוך את ישראל למרכז רוחני יהודי.
 - הפרדה זו תאפשר לישראל להיות מדינה יהודית-דמוקרטית ללא סתירה בין הדמוקרטיה של המדינה ליהודיותה.
 - הפרדה זו תגדיל את מידת האחריות האישית והאחריות הציבורית של תושבי ישראל.
 - הפרדה זו תהווה חלק מהחוקה שתתקבל בישראל ותאפשר לה להפוך ממדינת "הסדר" למדינת חוק.
- חשוב לציין כי בכל מקרה, לדעת אגסי, גם אם תתקיים הפרדה בין דת ולאום, אין להתכחש לכך שהדת השלטת בין בני ובנות ישראל היא הדת היהודית, ומבלי להכחיש כי דת זו שולטת גם בקהילות של בני ובנות אומות אחרות.⁵⁷ אמירה זו מצויה בניגוד לאמירות מלאות שנאה ואי-רציונליות של אלה הרוצים להפריד את הדת מהמדינה כדי לפגוע בדת. ליבוביץ ואגסי, כל אחד מטעמו וכל אחד בדרכו, רוצים בהפרדת הדת והמדינה - במובן של הפרדת ממסד דתי מזה המדיני - אך לא כדי לפגוע בדת אלא כדי לאפשר לממסד הדתי והמדיני חיים בצוותא ללא סתירות או פגיעות הדדיות וכדי לאפשר לכל אחד מהם ביטוי המלא. יהיה בכך, לטעמו של ליבוביץ, כדי לתרום להישרדותו של העם היהודי מחד גיסא ולטעמו של אגסי, לאפשר קיום נורמלי של ישראל בין שאר האומות מאידך גיסא.

ד. סיכום

כאמור לעיל, שני ההוגים הגיעו לאותה תוצאה - שיש להפריד הממסד הדתי מהמדיני - אך מנימוקים שונים. ליבוביץ, בעקבות הפרוגרמה שלו להמשך קיומו והישרדותו של העם היהודי, רואה בהפרדה צעד מהותי התורם מבחינה אסטרטגית להישרדות זו גם בעת קשה כמו זו בהיום. הפרדת הדת והמדינה אינה ניתוק הדת או החלשתה אלא דווקא תרומה לחיזוקה, שכן הקשר הסימביוטי שבינה לבין השררה והממסד המדיני הוא זה המחלישה. אגסי סבור, שההפרדה מתבקשת כדי לפרוץ את המחסום להפיכתה של ישראל למדינת לאום נורמלית, שנוצר בעקבות הקשר ההדוק שבין הרבנות והשררה. ההבדלים שבין ההוגים על חזונם, אינם פוגמים בחתירתם

57 "בין דת ולאום" (לעיל הערה 8), 113 ואילך. פרופ' שלף, בספרו, אף הוא בעד שילוב הדת בחברה אך הוא מתנגד לרעיון הפרדת דת ומדינה. שלף טוען כי בעקבות המתח התרבותי על רקע הדת בישראל, עולה הדרישה לחוקה לישראל שתהיה בה קביעה נחרצת בדבר הפרדה בין דת למדינה. דרישה זו אינה אלא משאלת שווא המסגירה את תסכולם של חילונים יותר מאשר את כוחם למנוע כפייה דתית (שלף סבור כי הרצון למנוע כפייה דתית אינו מצדיק הפרדה חוקתית בין דת למדינה). יש ספק אם ניתן להשיגה. ועוד, אם אכן תיעשה הפרדה בין דת למדינה, עלול להיווצר מצב שבו כל מה שקשור למהות היהדות ולהגדרתה יופקד בידי גורמים דתיים. הדגם להפרדה בין דת למדינה היא ארה"ב, אולם הפרדת הדת מהמדינה הוא רעיון אמריקני שאינו מתאים למדינת ישראל. בישראל צריך להיות דגם אחר: במקום לחתור להפרדה בין דת למדינה, יש לשלב את היהדות באופן ממשי בחיי המדינה. השילוב ייעשה באופן שידבר ללב אזרחיה. יחד עם כן, יש להיזהר רק ממעורבות הדת בפוליטיקה - למשל כאשר מועצת חכמי התורה מכתובה מהלכים או עמדות לחברי כנסת או חברי ממשלה. הבעיה על פי שלף, אם כן, אינה להפריד דת ומדינה אלא איך לקשור דת וחברה. ראו ל' שלף עשבים שוטים בגן עדן (הקיבוץ המאוחד 15-19 (2002).

לתוצאה זהה על אף השוני בחזונום ובנימוקיהם, שניהם סבורים שהפרדת דת ומדינה היא שלב מהותי בדרך לפיתרון פרוגרמטי אם ליהדות ואם למדינת ישראל.

ליבוביץ אמר כי "בעיית העם היהודי היא בשבילי תוכן חיי. בעיית העם היהודי אינה קשורה בפוליטיקה של מדינת ישראל".⁵⁸ ובמקום אחר אמר כי "מושג העם היהודי מבחינתי אינו מושג של מנגנון מדיני שלטוני. יש לנו היסטוריה של אלפי שנים – ההיסטוריה של העם היהודי, ובה לא היה לנו מנגנון שלטוני".⁵⁹ במקום שלישי אמר "אני שייך לאומה היהודית ואין היא זהה למדינה זו".⁶⁰ בעיית העם היהודי אינה פוליטית אלא קיומית ומכאן החרדה שאחזה בו והפתרונות הרדיקליים שהציע.

ליבוביץ אמר עוד כי "ישראל היא מדינה חילונית במאה אחוזים ולא בתשעים ותשעה. חוקי מדינת ישראל הם חוקי הכנסת ואינם חוקי התורה... אין בישראל שום חוק דתי... החוק במדינת ישראל אינו יכול לחייב שום אדם בשום דבר שהתורה מחייבת".⁶¹ לדעתי, טענותיו ומסקנותיו של ליבוביץ אינן נמצאות בהכרח בסתירה לאלה של אגסי; מדובר בשתי אידיאות העשויות לדור בכפיפה אחת, בתנאי שהמאבק בין התרבויות ששתי האידיאות מייצגות יהיה דמוקרטי ופנים-מדינתי. אגסי סבר כי מכיוון שמדינת לאום נורמלית מאפשרת חופש פולחן ומימוש עצמי, היא תאפשר ליהודים שמירת ייחודיותם זו. כלומר, מדינת ישראל כמדינת לאום נורמלית תאפשר ליהודיה חיי תרבות עשירים. כינונה של מדינת לאום נורמלית מספק את אגסי, אולם ליבוביץ רוצה יותר; הוא מבקש ליצור מאבק לגיטימי ודמוקרטי בין תת התרבויות החילונית והדתית על הבכורה התרבותית, כשהוא חפץ כמובן בניצחונה של היהדות הדתית.

לדעתי, ובהמשך לדיונו של ליבוביץ, קיומה של מדינת היהודים הממשיים עצמם בתורה ומצוות בלי ממסד מטעם המדינה המפקח על כך, תחזק את הלכידות בקהילה היהודית הבודדת ובין הקהילות כולן ותתרום לחיזוקו של העם היהודי. יתכן שיהיה צורך לעדכן את ההלכה כך שתתאים עצמה למדינה הדמוקרטית ולמאבק הדמוקרטי על הבכורה התרבותית. במקביל, ובהמשך לדיונו של אגסי, נראה לי כי כינון מדינת לאום נורמלית בשלב ראשון, ומאבק לגיטימי, חוקי ומתמיד בין תת-תרבויות בהמשך, יהווה מסגרת מדינית נכונה יותר. נדמה כי זהו מחיר לא יקר, במסגרת הישרדותו של העם היהודי במדינתו. הפרדת הדת מהמדינה, על אף חשיבותה, אינה צעד אסטרטגי אלא טקטי במסגרת אחת משתי האסטרטגיות שהוצגו בחיבור: הדתית – המבקשת את הישרדותו של העם היהודי, והחילונית – המבקשת לכונן את המדינה הישראלית. אם כן, צעד טקטי זה של הפרדת דת ומדינה עשוי לתרום הן למדינה (נורמליות) והן ליחידה (הישרדות העם היהודי) ועל כן לכאורה הוא צעד רצוי. אולם יש לבצעו מתוך דיאלוג רציני, בזהירות ובשום שכל, שכן לא מעטים הם אלה החפצים לפגוע בתהליך זה, אם מתוך שנאה לא רציונלית ואם מתוך מודעות רציונלית. להערכתי, צעדים בכיוון של הפרדת הממסד הדתי מהמדיני עשויים להקטין את השנאה מבית ולחזק את התיבה "יהודית-דמוקרטית" מול הניסיונות לפגוע בה מבית ומבחוץ.

58 ח' בן-נחום מגבלות השכל (כתר 1997) 137.

59 שם, 129.

60 שם, 130.

61 שם, 135-136.